Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences
cilt/volume: 9 • sayı/issue 1 • (Haziran/June): 227-242
e-ISSN: 2757-8399

Endülüs'te Medrese Kurumunun Yaygınlaşamamasının Muhtemel Sebepleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Ahmet BEKEN
Dr. Öğr. Ü., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Adana, Türkiye,
ahmtbeken@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-5243-7605
Hasan KAYAPINAR
Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Antalya Türkiye,
hasankayapinar@akdeniz.edu.tr, https://orcid.org/0000-0001-8752-463X

Araştırma Makalesi

Süreç
Geliş Tarihi: 03.01.2026
Kabul Tarihi: 03.06.2026
Yayın Tarihi: 15.06.2026
İntihal
Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.
Yazar Katkıları:
Çalışmanın Tasarlanması: AB (%60), HK (%40), Veri Toplanması: AB (%60), HK (%40), Veri Analizi: AB (%60), HK (%60), Makalenin Yazımı: AB (%60), HK (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu: AB (%60), HK (%40).
Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.
Telif Hakkı
© Ahmet BEKEN-Hasan KAYAPINAR | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License
Atıf
Beken, Ahmet-Kayapınar, Hasan. "Endülüs'te Medrese Kurumunun Yaygınlaşamamasının Muhtemel Sebepleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 9/1 (2026), 227-242. https://doi.org/10.52637/kiid.1855328

Öz
Bu çalışmanın temel amacı, Endülüs'te kurulan medreselerin Doğu İslâm dünyasındaki medreselere kıyasla sayıca az olmasının muhtemel sebeplerini incelemektir. Bu çerçevede özellikle Mâlikî vakıf hukukunun medrese kurumu üzerinde etkisi olup olmadığı sorgulanmıştır. Bununla birlikte Endülüs'te medreselerin sınırlı sayıda kalmasında bu bölgeden Doğu'ya yapılan ilim yolculuklarının (rihleler), eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü alternatif kurumların (mescit, cami, ribât gibi), coğrafyanın maruz kaldığı savaşlar ve iç karışıklıklar ile siyasî istikrarsızlıkların da etkili olup olmadığı değerlendirilmiştir. Tarihî verilere dayalı bir yaklaşım benimsendiğinden çalışmada belgeler ve yazılı dokümanlar üzerinden veri toplanmış; nitel araştırma yöntemi kapsamında içerik analizi uygulanmıştır. Verilerin derlenmesinde öncelikle klasik kaynaklara başvurulmuş; elde edilen bulgular farklı araştırmalarla desteklenerek yorumlanmıştır. Araştırma sonucunda Endülüs'te medreselerin geç bir dönemde ortaya çıktığı ve sayıca az kaldığı bilinmekle birlikte bu durumun yalnızca Mâlikî vakıf hukukunun sınırlayıcı etkisiyle açıklanamayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Zira ilim yolculukları, coğrafî ve tarihî koşullar, savaşlar, iç karışıklıklar ve siyasî istikrarsızlıklar da medreselerin kurumsallaşmasını ve yaygınlaşmasını engelleyen önemli etkenler olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanında Mâlikî mezhebinin bölgede hâkim olması nedeniyle mezhepler arası rekabetin sınırlı kalması da medrese sayısını olumsuz etkilemiş olabilir. Diğer taraftan eğitim-öğretim faaliyetinin evlerde, mekteblerde (küttâb, mekâtib), mescitlerde, camilerde ve ribât gibi mekânlarda karşılanması, medreseye duyulan kurumsal ihtiyacı azaltmış görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, İslâm Eğitim Tarihi, Endülüs, Medrese, Mâlikî Vakıf Hukuku.

A General Evaluation of the Possible Reasons for the Limited Proliferation of the Madrasa Institution in al-Andalus

Ahmet BEKEN
Assist. Prof., Çukurova University, Faculty of Theology, Department of Religious Education, Adana, Türkiye,
ahmtbeken@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-5243-7605
Hasan KAYAPINAR
Assoc. Prof., Akdeniz University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Antalya, Türkiye,
hasankayapinar@akdeniz.edu.tr, https://orcid.org/0000-0001-8752-463X

Research Article

History
Received: 03.01.2026
Accepted:03.06.2026
Published: 15.06.2026
Plagiarism
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Author Contributions:
Conceiving the Study: AB (%60), HK (%40), Data Collection: AB (%60), HK (%40), Data Analysis: AB (%60), HK (%40) Writing up: AB (%60), HK (%40), Submission and Revision: AB (%60), HK (%40).
Competing Interests: The author declares that have no competing interests.
Copyright
© Ahmet BEKEN-Hasan KAYAPINAR | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract
This study aims to investigate the possible reasons why the number of madrasas established in al-Andalus remained relatively limited compared to those in the Eastern Islamic world. In particular, it examines whether Mālikī waqf law exerted an influence on the development of the madrasa as an institution. The research also considers other factors that may have contributed to this situation, including scholarly journeys (riḥla) from al-Andalus to the East, the existence of alternative educational venues such as mosques, masjids, and ribāṭs, as well as wars, internal unrest, and political instability affecting the region. Employing a historical, document-based approach, the study relies primarily on classical sources, complemented by relevant modern scholarship, and applies content analysis within the framework of qualitative research methods. The findings indicate that although madrasas in al-Andalus emerged relatively late and remained few in number, this cannot be explained solely by the restrictive impact of Mālikī waqf law. Rather, scholarly journeys, geographical and historical conditions, wars, internal turmoil, and political instability played significant roles in limiting the institutionalization and spread of madrasas. Additionally, the dominance of the Mālikī school, which restricted inter-madhhab competition, may have negatively influenced their proliferation. The widespread conduct of educational activities in homes, maktabs (kuttāb, makātib), mosques, and ribāṭs also appears to have reduced the institutional need for madrasas.

Keywords: Religious Education, History of Islamic Education, al-Andalus, Madrasa, Mālikī Waqf Law.

Cite as
Beken, Ahmet- Kayapınar, Hasan. "A General Evaluation of the Possible Reasons for the Limited Proliferation of the Madrasa Institution in al-Andalus". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 9/1 (2026), 227-242. https://doi.org/10.52637/kiid.1855328

Giriş

Medreseler, bilhassa V/XI. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında ilmî faaliyetlerin yüksek düzeyde yapıldığı başlıca kurumsal yapılar hâline gelmiştir. İlk kuruluşlarından itibaren ve sonraki dönemlerde ağırlıklı olarak dinî ilimlerin tedris edildiği kurumlar olmakla birlikte bilhassa büyük medreselerde tıp, riyâziye ve hey'et gibi aklî ilimlerin de okutulduğu görülmektedir.[1] Bu yönüyle medreseler, devletin ihtiyaç duyduğu dinî (müftü, imam, müezzin), adlî, hukukî (kadı vs.), idarî ve eğitimle ilgili (müderris, mu'îd) kadroların karşılanmasında önemli roller üstlenmiştir. Doğu İslâm dünyasında özellikle Büyük Selçuklular (1040-1157) döneminde vezir Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) öncülüğünde kurulan Nizâmiye Medreseleri, bu kurumsallaşmanın başlangıç noktası olarak kabul edilmekte ve sistematik bir eğitim ağının gelişimine zemin hazırladığı belirtilmektedir. Bununla birlikte Batı İslâm dünyasında özellikle Endülüs'te medrese kurumunun aynı ölçüde yaygınlaşamadığı ve tarih sahnesine daha geç bir tarihte çıktığı dikkat çekmektedir.

Endülüs'te medreselerin yaygınlaşamamasının sebeplerine dair yapılan değerlendirmelerde genellikle bölgedeki mezhepsel yapı ve özellikle Mâlikî vakıf hukukuna dair tutum ve uygulamalar ön plana çıkmaktadır. Mâlikî mezhebine bağlı hukuk anlayışının medrese gibi özel müesseselere tahsis edilmiş vakıflara sıcak bakmaması, bu kurumların kurulmasını ve sürdürülebilirliğini sınırladığı ileri sürülmüştür.[2] Ancak bu açıklama incelemeye muhtaç görünmektedir. Zira medreselerin bu coğrafyada sınırlı kalmasında Doğu İslâm dünyasına yapılan hac ve ilim yolculukları (*rihle*ler), eğitim faaliyetlerinin cami, mescit, ribât ve evler gibi alternatif mekânlarda sürdürülmesi, coğrafyanın maruz kaldığı siyasî karışıklıklar ve askerî çalkantılar, Mâlikî mezhebi hâkimiyeti sebebiyle diğer mezheplerle rekabetin sınırlı kalması gibi pek çok etken birlikte rol oynamıştır. Nitekim birçok çalışmada Endülüs'te eğitimin daha çok mescit ve cami merkezli yürütüldüğü,[3] medrese gibi müstakil ve vakfa dayalı kurumlara olan ihtiyacın sınırlı kaldığı ifade edilmektedir. Ayrıca bölgeden Doğu İslâm dünyasına gerçekleşen ilim yolculukları, Endülüslü âlimlerin eğitim almak ve ilmî icâzet elde etmek için Doğu'ya yöneldiğini, dolayısıyla ilmî üretimin merkeziyle doğrudan irtibatlı olduklarını göstermektedir. Bu durum, medreselerin mezkûr coğrafyada yaygınlaşmasını sınırlandıran faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Çalışma, söz konusu tarihsel ve sosyo-kültürel bağlamı dikkate alınarak Endülüs'te medreselerin gelişimini olumsuz etkileyen faktörlerle niceliksel olarak az sayıda olmasına etki eden sebepleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Başka bir tabirle bu çalışmadaki amacımız, konuyu Endülüs'te 1031–1090 yılları arasında hüküm süren ve emirlikler dönemi olarak adlandırılan mülûkü't-tavâif dönemi (ki zaten medreselerin ortaya çıkış zamanı göz önünde bulundurulduğunda bu dönemde medrese kurumunun varlığı mümkün gözükmemektedir), Murâbıtlar (1056-1147), Muvahhidler (1130-1269) veya Nasrîler (138-1492) gibi belirli dönemlerle sınırlamak yerine, medreselerin Endülüs coğrafyasında yaygınlık kazanamamasının muhtemel sebeplerini bütüncül bir yaklaşımla ele almaktır. Araştırmada tarihî belgeler ve klasik kaynaklara dayalı nitel veri analizi yöntemi kullanılmış; medresenin bu coğrafyadaki kurumsallaşma süreci, mezhebî, hukukî, siyasî ve toplumsal değişkenler ışığında ele alınmıştır. Başka bir ifadeyle çalışmada hem medreselerin bu coğrafyada geç bir tarihte kurulmasının sebepleri hem de sayıca az olmasına etki eden temel faktörler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili müstakil bir çalışmanın bulunmaması, olanların da (söz gelimi George Makdisi) konuyu tek bir etken üzerinden açıklama eğiliminde olması, bu araştırmayı gerçekleştirmemizin temel gerekçesini oluşturmaktadır. Bu çalışma ayrıca daha önce ele aldığımız "Endülüs'te Medreselerin Kuruluşu ve Eğitimin Yapıldığı Mekânlar" başlıklı çalışmada ortaya konulan tespitleri tamamlayıcı ve etraflı bir perspektif sunmayı, neticede konuya ilişkin literatüre ilave katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Zira çalışma esnasında Endülüs'te medreselerin hem geç bir dönemde kurulmaya başlandığı hem de sayıca az olduğu belirlenmiş ve bu durumun sebeplerini incelemek için ayrı bir araştırma yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

1. Endülüs'te Medreselerinin Sayıca Az Olmasında Etkili Olan Faktörler

George Makdisi, mevcut kaynaklardan hareketle medrese tarzındaki fıkıh/hukuk okullarının en az ölçüde Mâlikîler tarafından benimsendiğini belirtmektedir.[4] Mâlikîlere ait müstakil medreselerin az olması ve Endülüs'te yaygınlaşamamasının sebeplerinden biri; -Mısır, İfrîkıye, Mağrib ve Endülüs hariç- Mâlikî müntesiplerinin diğerlerine nazaran azınlıkta kalmasıdır denilebilir. Medrese ve bîmâristân gibi Doğu menşeli kurumların Batı İslâm dünyasına geç bir tarihte ulaşması sebebiyle bunların hem sayılarının

1 Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/326-327.

2 Bununla ilgili bk. George Makdisi, "The Madrasa in Spain: Some Remarks", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 15/2 (1973), 155-156.

3 Bununla ilgili örneğin bk. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi)* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 5-6; Mehmet Mecnur Dağ-Mustafa Mücahit, "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları", *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2/2 (2021), 404-457.

4 George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 193.

hem de etkilerinin sınırlı olmasında kronolojik faktörlerin de etkili olmuş olması[5] muhtemeldir. Bunun yanında özellikle Endülüs'te eğitim-öğretim faaliyetlerinin medreselerden ziyade câmi, mescit, ribât, zâviye ve kişilerin kendi şahsî evleri etrafında şekillenmesi, coğrafyanın dâhilî ve hâricî karışıklıklara ve istikrarsızlığa sahne olması da bunda etkili olmuştur. Endülüs Emevileri'nin hâkimiyetinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte iç karışıklıklar ve siyasî istikrarsızlıklar genelde eğitim kurumlarının daha özelde medreselerin yaygınlaşmasını engellediği söylenebilir. Bunun yanı sıra Endülüs'te Emevî yönetiminin sonrasında farklı güçler arasında bölünmeler meydana gelmesi de eğitim sistemini hem kurumsal hem de işleyiş açısından olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Endülüs'teki dinî ve sosyal hayat daha çok halkın yerel ihtiyaçlarına göre şekillenmişti. Başka bir ifadeyle daha çok pratik ve günlük yaşama yönelikti. Bu yüzden kurumsal ve teorik birer eğitim kurumu olan medreseler yerine bireysel ve pratik eğitime dayalı bir sistemin tercih edildiği söylenebilir. Nitekim Endülüs'teki eğitim anlayışı, daha çok dinî ibadetler ve günlük yaşamla ilgili pratik bilgileri öğretmeye yönelikti. Makdisi ise Mâlikî vakıf hukukunun medreseler üzerindeki etkisinin olumlu olmadığını ileri sürmektedir. Zira Mâlikî vakıf hukukunda diğer üç mezhebin aksine vâkıfın kendisini mütevelli olarak tayin etmesi mümkün değildir. Başka bir ifadeyle Makdisi'ye göre Mâlikîlik, vakıf müesseselerinin kurucuları tarafından kontrol edilmesine imkân vermemesi ve bir medresenin bânisi kendisini onun mütevellisi/idarecisi olarak atayamaması, özel şahısları medrese kurmaktan caydırıcı bir rol oynamıştır.[6]

Mevcut kaynaklar, Endülüs'te olduğu gibi Bağdat gibi İslâm dünyasının doğu merkezlerinde de Mâlikî mezhebine özgü bir medrese yapılanmasının varlığını açık biçimde teyit etmemektedir. Bunun başlıca sebebi, ilgili coğrafyada Mâlikî mensuplarının az sayıda olmasının yanında bu mezhebin vakıf hukukundan kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Nitekim Dımaşk'ta da yüzyılları kapsayan süreçte sadece dört medrese kurulduğu belirtilmektedir. Mısır'da ise Mâlikîler için kurulmuş tek bir medreseden söz edilmektedir.[7] Mâlikî mezhebinin eğitiminin verildiği diğer altı medresede ise Mâlikîlik, orada temsil edilen diğer Sünnî mezheplerden sadece biri konumundaydı.[8] Kuzey Afrika'nın tümünde ise yaklaşık olarak on iki Mâlikî medresesi bulunuyordu. Bu da göstermektedir ki Mâlikî medreseleri İslâm âleminde yayılıp gelişmekten uzaktı. Dolayısıyla Kuzey Afrika ve Endülüs'te medrese kurma vazifesi daha çok hükümdarlara ve diğer bazı yüksek mevki sahibi kişilere düşmekteydi. Bunların sözü edilen müesseseleri kurmadaki amacı ise kendi vârislerine mal-mülk bırakmaktan farklı başka bir nedene (saygınlık kazanma vs.) dayanmaktaydı.[9] Nitekim eğitim-öğretim faaliyetlerinin devam ettirilmesinde Endülüslü yöneticilerin dolaylı yoldan etkinliği söz konusuydu. Devletin eğitime doğrudan müdahalesi olmamakla birlikte[10] öğrenim faaliyetlerinin yürütüldüğü mekânlar olan küttâb/mekteb, medrese ve mescitlerin inşası ve bakımı ile öğrenimin etkili bir şekilde sürdürülmesinde önemli bir rolü vardı. Meselâ II. Hakem'in (961-976) Kurtuba'da (356/967 yılında) fakir aile çocuklarının eğitimi için Kurtuba Câmii'nin yakınında üç tane olmak üzere şehrin farklı mahallerinde toplam 27 mektep (*mekâtib*) inşa ettirmiş, buralara bilhassa Kur'an öğretimiyle ilgilenecek muallimler (*müeddib*) tayin ederek onlara maaş bağladığı rivayet edilmektedir.[11] Bununla birlikte Endülüs Emevîleri döneminde devletin eğitim-öğretim faaliyetleri üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu ileri süren araştırmacılar da vardır.[12] Aynı şekilde Muvahhidler (1147-1229) ve Nasrîler/Benî Ahmer Emirliği (1238-1492) dönemlerinde de devlet tarafından sınırlı sayıda da olsa medreselerin inşa edildiği bilinmektedir.[13]

---

5 Alejandro García Sanjuán, *Till God Inherits The Earth Islamic Pious Endowments in al-Andalus (9-15th Centuries)* (Leiden-Boston: Brill, 2007), 190.

6 Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, 346-347.

7 Mısır'da Mâlikîler için daha fazla sayıda medrese olduğuyla ilgili bk. Takıyyüddîn Ahmed b. Alî el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1998), 3/436; Bedrüddîn el-Karâfî, *Tevşîhu'd-dîbâc ve hilyetü'l-ibtihâc*, thk. Ali Ömer (Kahire: Mektebetü't-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1425/2004), 38, 97, 195, 213, 215.

8 el-Melikü's-Sâlih Necmüddîn Ebü'l-Feth Eyyûb tarafından 639/1241 yılında yapımına başlanan ve 641/1243 yılında tamamlanan Sâlihiyye ile Melik Mansûr Kalâvûn el-Elfî es-Salihî'nin kendisine nispetle kurulan Mansûriye medreseleri Mısır'da her dört mezhebin fıkhına göre öğretim yapılan ilk eğitim kurumlarıdır. Bk. Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, 3/465-466, 480. Bunun Bağdat'taki örneği ise 631/1233-34 yılında kurulan Müstansıriyye Medresesi'dir. Medreseyle ilgili geniş bilgi için bk. Nâcî Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâi'l-Müstansıriyye I-II* (Kahire: Müessesetü Dârü'ş-Şa'b, 1976).

9 Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, 346, 347.

10 Mervan Selim Ebû Huveyc, *Asâletü't-teskîfi't-terbeviyyi'l-İslâmî fi'l-fikri'l-Endelüsî* (Beyrut: Dârü'l-Câmi'a, 1987), 321; İbrâhîm Ali Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Endelûs* (Ürdün: y.y., 1982), 54; Cumhur Ersin Adıgüzel, *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 79.

11 İbn İzârî el-Merrâkuşî, *el-Beyânü'l-muğrib fî ihtisâri ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 2/226.

12 Muhammed Abdülhamîd Îsâ, *Târihu't-ta'lîm fi'l-Endelus* (Kahire: y.y., 1982), 191.

13 Özdemir, *Endülüs Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi)*, 7.

1.1. Mâlikî Vakıf Hukuku

Medreseler, İslâm dünyasının doğu bölgelerinde yaygın ve kurumsallaşmış eğitim yapıları arasında yer almaktadır. Ancak Endülüs'teki medrese yapılanması, Doğu'daki örnekleriyle kıyaslandığında aynı düzeyde gelişmiş ve sistematik bir örgütlenme yapısına ulaşamamıştır. Bu durum, söz konusu coğrafyada süreklilik arz eden eğitim kurumlarının sayısının sınırlı kalmasına yol açmıştır. Nitekim Endülüs'te medreselerin görece az olmasında Mâlikî mezhebinin vakıf hukuku anlayışının belirgin bir etkiye sahip olduğu ileri sürülmüştür. Bu yüzden medreselerin söz konusu coğrafyada yaygınlık kazanamamasının muhtemel sebeplerine geçmeden önce meselenin daha iyi kavranabilmesi adına Mâlikî vakıf hukukuna kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Vakıf hukuku, Sünnî fıkıh mezheplerinde genellikle birbirine benzer olmakla birlikte konuyla ilgili mezhepler arasında bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Mezhepler arasındaki bu farklılıkların eğitim kurumları üzerinde belirleyici etkisi olduğu ileri sürülmüştür. Bu iddiaya göre diğer mezheplerin vakıf hukukunda vâkıf, vakfın idaresini hayatı boyunca kendisine, ölümünden sonra da kendi soyundan gelecek olanlara tahsis edebilir. Ancak Mâlikî mezhebinde vâkıfın kendisini vakıf idarecisi olarak tayin etmesi kabul edilmemiş görünmektedir.[14] Zira Mâlikîlere göre vâkıfın kendisini vakfetmesi ya da vakfının nezaretini kendisine şart eylemesi geçersizdir (bâtıldır). Çünkü vakfetmekle kendisini bundan hacr[15] etmiş olur. Zaten vakıf, bey' ve hibe gibi mülkü izaleden ibarettir. Artık vâkıf için vakfının menfaatini kendisine şart kılmak caiz olamaz.[16] Zira Mâlikîlere göre vakıf; ücretiyle dahi olsa mülkiyet altındaki bir menfaati veya onun gelirini (para gibi) hapsedenin uygun göreceği bir süre müstahik olana bir siga ile (vakfettim, habsettim gibi) tayin etmesini ifade etmektedir. Yani mâlik, ayn'ı (belirli bir malı) herhangi bir temlîkî tasarruftan hapseder ve onun gelirini bir hayır cihetine lazım bir şekilde teberru edip bağışlar. Bununla birlikte ayn, vakfedenin mülkiyetinde kalır ve bunu da belli bir zaman süresi ile yapar. Bunun ebedî (*te'bîd*) olarak yapılması şartı yoktur. Mâlikîlere göre vakıf, vakfedilen ayndaki mülkiyet hakkını kesmez, ortadan kaldırmaz. Sadece ondaki tasarruf hakkını ortadan kaldırır. Onlar vakfedilen ayndaki mülkiyet hakkının kalıcılığına Hz. Ömer hadisini delil gösterirler. Çünkü rivâyete göre Resûlullah ona şöyle demiştir: "Dilersen aslını hapseder alıkoyarsın ve onu (gelirini) tasadduk edersin." İşte burada gelirinin tasadduk edileceğine ve bununla birlikte vakfedilen şeyin vakfedenin zimmetinde mülkiyetinin bâki kalacağına bir işaret bulunmaktadır. Ayrıca başkasının onda temlik yoluyla bir tasarrufta bulunmasının da menedildiğine işaret vardır. Onun malı üzerindeki mülkiyeti bâkidir, fakat onu satmak veya hibe etmekten alıkonulmuştur. Ücret ile mülkiyet altına alınana misâl, mülkiyet altındaki bir ev yahut bir araziyi belli bir süre kiralayıp daha sonra onun menfaatini bu süre içerisinde kendisinden başka bir müstahik kişiye vakfetmesidir. Buna göre "mülkiyet altındaki"nden maksat ya zatın mülkiyeti veya menfaatin mülkiyeti demektir.[17]

Doğu İslâm dünyasında daha yaygın olarak kullanılan vakıf kavramı yerine Endülüs'te genellikle "habs/hubs (ç. *ahbâs*)" kelimesi kullanılmıştır. Habs adı altında kurulan vakıflar da esas itibariyle "ahbâs-ı hayriyye" ve "ahbâs-ı ehliyye" şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımdaki vakıflar; fakirlere, düşkünlere, cüzzamlılara, zâhit ve dervişlere yardım, eğitim faaliyetlerine destek, câmi-mescit, çarşı, kale, siper inşası yahut tamiri, düşman elindeki esirlerin kurtarılması, kölelerin özgürleştirilmesi, cihada çıkacak ordunun savaş araç ve gereçleriyle takviyesi vb. maksatlarla kurulan vakıflardır. Bu tür vakıfları kuranlar arasında halife, vezir, kadı, vâli, tâcir, esnaf gibi toplumun değişik katmanlarından kişilerle karşılaşmak mümkündür. İkinci kısımdaki vakıflar aile vakıflarıdır. Aile vakıflarında kişi, bir mülkü kendi ailesinden gelecek nesillerin faydalanması için vakfeder. Eldeki kaynaklar, vakıfların bir bölümünün eğitim faaliyetlerinin geliştirilmesine tahsis edildiğini göstermektedir. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla eğitim amaçlı vakıfların iki şekilde yapıldığından söz edilebilir: Birinci şekilde kitaplar vakfedilmektedir. İkincisi ise öğrencilere para yardımı şeklinde gerçekleşmektedir.[18] Ancak vakıf müessesesinin Endülüs Emevî Devleti döneminden beri mevcut olduğu bilinmekteyse de o döneme ait vakıfların ne gelir ne de işleyişleri hakkında detaylı ve açıklayıcı bir bilgi mevcuttur. Endülüs'teki vakıfların eğitimle ilgili varlığına dair bilgiler çoğunlukla Nasrîler döneminde (1238-1492) Gırnâta'da Yûsufiyye Medresesi'nin kurulmasından sonraya aittir.[19]

Ortaçağ'da diğer mezhepler, fıkhî anlayışlarının yayılmasını sağlamak ve böylece müntesiplerini artırmak amacıyla yeni kurulan medreselerden yararlanırken Mâlikî mezhebinin Bağdat'ta varlığını

14 Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, 80.

15 Hacr, genel olarak hakları kullanma ehliyetinin yokluğu, kaldırılması veya kısıtlanması anlamında İslâm hukuku terimdir. Bk. H. Yunus Apaydın, "Hacir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/513-517.

16 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976), 4/359, 365.

17 Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Feza Yayıncılık, 1994), 10/245-246.

18 Mehmet Özdemir, "Endülüs'te Eğitimi Desteklemek İçin Kurulan Vakıflara Dair Bazı Notlar", *Vakıf ve Toplum* 2 (2014), 46-51.

19 Bununla ilgili bk. Sanjuán, *Till God Inherits The Earth Islamic Pious Endowments in al-Andalus (9-15th Centuries)*; Cumhur Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 245.

kaybetmesinde dahası bu mezhebin hâkim olduğu Endülüs'te kendilerine ait medrese sayısının az olmasında Mâlikî vakıf hukuku gereğince vâkıfın kendisini ya da ailesinden birisini vakfın mütevellisi olarak tayin edememesinin etkili olduğu ileri sürülmüştür. Başka bir tabirle Doğu'da medreseler daha ziyade kurdukları vakıflar aracılığıyla özel kişilerin ve onların vârislerinin kontrolü altında faaliyetlerini yürütmekteyken Endülüs'te böyle bir inisiyatifin bulunmamasını, Mâlikî mezhebinin vakfın idaresinin kurucularının elinde kalmasına cevaz vermemesiyle izah edilmektedir. Kuzey Afrika ve Endülüs'te bulunan Mâlikîlerin neden hiçbir zaman Bağdat'ta müstakil bir medreseye sahip olmadıklarını ve yine Doğu İslâm dünyasının Şam/Dımaşk ve Mısır dışındaki herhangi bir yerinde neden medreselerinin yaygın olarak bulunmadığı bu şekilde izah edilmiştir.[20]

Makdisi, İslâm dünyasının doğusunda özel şahısların, mallarını hükümdarların müsâderesinden korumak ve sermayelerini daimî olarak kendi varislerinin istifadesine sunmak amacıyla vakıf kurma uygulamasına sıkça başvurduklarını belirtmiştir.[21] Ona göre bu durum, Mâlikî vakıf hukukunda mümkün olmadığından Mâlikî fıkhının hâkim olduğu yerlerde Mâlikî medreseleri kurulup gelişememiştir.[22] Makdisi bu durumu şu şekilde dile getirmektedir:

> "Mâlikî medreselerinin sayıca az olmasının sebebi -kısmen de olsa- Mâlikî vakıf hukukundan kaynaklanmış olabilir. Diğer üç Sünnî fıkıh ekolünün aksine Mâlikî fıkhı, bir vakfın kurucusunun kendisini vakfın mütevellisi (yöneticisi) olarak atamasını yasaklamaktadır. Vakıf, bir ailenin servetini dağılmadan korumanın ve bu servetin kolayca müsâdere edilmesini önlemenin yaygın olarak başvurulan yöntemlerinden biriydi. Diğer hukuk ekollerine mensup olanlar da bu amaçla sıklıkla vakıf kurmuşlardır. Mâlikî hukuku ise buna izin vermiyordu. Ancak Mâlikî hukuku, taraftarlarının Hanefî hukuku hükümlerine göre bir vakıf kurmasına müsaade ediyordu. Zira Hanefî hukuku bu konuda daha esnek kurallara sahipti. Fakat bir medresenin temel amacı özellikle hukuk öğretmek olduğundan bu istisnaî kuralın bu bağlamda uygulanması pek mümkün görünmemekteydi. Çünkü bir fıkıh medresesinin, temsil ettiği mezhebin hukuk kurallarına göre yönetilmesi beklenirdi."[23]

Yukarıda ifade edildiği üzere Endülüs'te medreselerin az sayıda olması, Mâlikî vakıf hukukuna bağlanmıştır. Ancak Mâlikî mezhebinin fürû-i fıkıh kitaplarına bakıldığında bu iddianın eleştiriye açık olduğu görülmektedir. Öncelikle vakıf hukuku alanında Mâlikî mezhebi ile diğer mezhepler arasında temel bir ayrım söz konusu değildir. Fürû-i fıkıh konularını mezhepler arasında mukayeseli olarak ele alan çalışmalarda bunu görmek mümkündür.[24] Bütün konularda olduğu gibi vakıf konusunda da mezhepler arasında detaylara ilişkin bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Fakat bu görüş ayrılıkları neticesinde Mâlikî mezhebinin vakfın konusunu daha kapsamlı ve vakfın kurulmasını daha kolaylaştırıcı mahiyette hükümler benimsediğini görmek mümkündür. Meselâ Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre vakıf bağlayıcı değilken fakihlerin çoğuna göre ve Mâlikî fukahâsına göre bağlayıcıdır. Başka bir ifadeyle Mâlikî mezhebinde sözlü olarak vakıf kurulur ve bu kuruluştan itibaren bağlayıcıdır. Diğer taraftan Mâlikî mezhebinde menfaatin vakfedilmesi caizdir. Ancak Hanefî mezhebinde menfaatler tek başına mal olarak kabul edilmediğinden müstakil olarak vakfa konu olamaz.[25] Diğer taraftan Endülüs'teki vakıflara dair sunulan bir tebliğde Endülüs'teki vakıfların Kur'an tilaveti, bekârların evlendirilmesi, camilerin bakımı gibi hizmetleri icra ettiği ifade edilmiştir.[26] Bu örneklere bakıldığında Mâlikî vakıf hukukunun vakıfların kurulması ve işleyişiyle ilgili hususlarda engelleyici rolünün olmadığı görülmektedir.

Makdisi'nin ileri sürdüğü bir diğer iddiaya göre bazı mezheplerde aile vakfının meşru kabul edilmesi, özel teşebbüslerin mallarını müsâdere gibi devlet müdahalelerine karşı koruma amacıyla bu vakıf türüne yönelmelerine yol açmış, söz konusu aile vakıfları aracılığıyla medreseler kurulmuştur. Bu iddiayı ele almak gerekirse öncelikle Mâlikî mezhebinde aile vakıfları gayri meşru olarak kabul edilmemektedir. Bilakis Hz. Peygamber'in tavsiyesi olduğundan hayrî vakıflardan daha evla olarak kabul edilmektedir.[27] Bunun bir yansıması olsa gerek aile vakfı meselesi, İslâm tarihi içerisinde Osmanlı döneminde belirgin bir gelişme ve yaygınlık kazanarak adeta zirvesini yaşamıştır. Bu dönemde bile genel vakıflar içinde aile vakıflarının oranı %50'yi bulmuyordu. Diğer taraftan bazı vâkıflar aile vakfını

---

20 Makdisi, "The Madrasa in Spain…", 155; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim,* 80-82.

21 Bu iddia sadece Makdisi'ye ait değildir. Örnek için bk. Muhammad Zubair Abbasi, "The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction", *Arab Law Quarterly* 26/2 (2012), 122-123; Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, trc. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 151-170.

22 Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, 80, 346-347; George Makdisi, "Madrasa", *Encyclopaedia of Islam*, ed. C. E. Bosworth vd. (Leiden: Brill, 1986), 5/1123-1134.

23 Makdisi, "The Madrasa in Spain…", 155-156.

24 Vehbe Zuhaylî, *Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühû* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1405/1985), 8/155-158; Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/475-479.

25 Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed Derdîr, *eş-Şerhu'l-kebîr* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 4/76; Zuhaylî, *Fıkhu'l-İslâmî*, 8/158.

26 Ebü'l-Ecfân Muhammed b. el-Hâdî, "el-Vakfu 'ale'l-mescidi fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs ve eseruhü fi't-tenmiyeti ve't-tevzî'", *el-Mu'temerü'd-Düveli es-Sâni li'l-İktisâdi'l-İslâmî* (İslâmabâd: Medresetü'l-İktisâd, 1983), 328, 336, 338, 339.

27 Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Mâlikî el-Ebherî, *Şerhu'l-muhtasari'l-kebîr* (Dubai: Cem'iyyetü Dâri'l-Birr, 2021), 3/37.

kurduktan sonra vakfın vakfiyesinde birkaç nesil sonra aile vakfını iptal edip vakfın hayrî vakıf olmasını şart olarak yazdırmıştır.[28] Kaldı ki bu vakıfların ne kadarının medrese yaptırdığı ve bu medreseleri finanse ettirdiğiyle ilgili net bilgilere sahip değiliz.

Tartışılması gereken diğer bir husus, özel mülk sahiplerinin müsâdere endişesiyle mallarını aile vakfına dönüştürdükleri ve bu vakıflar aracılığıyla medreseler kurdukları yönündeki iddiadır. Müsâdere başlı başına bir konu olduğundan bunu burada bütün boyutlarıyla ele almamız mümkün değildir. Ancak konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında müsâderenin daha çok devlet görevlisi olup görevinden azledilen veya idam edilenler hakkında uygulandığı görülmektedir.[29] Dünya tarihinde pek çok devlet müsâdereyi uygulamıştır. Ancak müsâderenin İslâm dünyasına Abbasîlerle birlikte girdiği, Osmanlı Devleti'nin ilerleyen yıllarında sıkça başvurulan bir uygulama olduğu ileri sürülmüştür.[30] Dolayısıyla Endülüs'te Müslümanların hâkim olduğu dönemlerde müsâderenin çok yaygın olmadığı iddia edilebilir. Meselenin bir başka yönü de mülkünü müsâdereye karşı güvence altına alarak çocuklarına intikal ettirmek isteyen bir kişinin, yüksek maliyet gerektiren bir medrese kurma ve bu medresenin sürekli giderlerini karşılama yükümlülüğünü üstlenmesinin ne ölçüde makul ve mantıklı olduğudur. Zira böyle bir kimsenin malını medrese kurmak için vakfetmesi muhtemel görünmemektedir. Kaldı ki malını müsâdereden korumak amacıyla vakfetmiş ve bu vakıfla da medrese kurmuş birisinin bulunduğuna dair tarihî verilerden yoksunuz.

Diğer taraftan İslâm dünyasının doğusunda yaygın olan vakıf müessesesi sadece medreseleri finanse etmiyor, aynı zamanda cami, bîmâristan, ribât ve zâviye gibi kurumları da finanse ediyordu. Bu kurumların herhangi bir ailenin malı olma gibi bir durum söz konusu değildi. Dolayısıyla Endülüs'te medreselerin sınırlı sayıda olmasını bütünüyle Mâlikî mezhebinin aile vakıflarına cevaz vermemesiyle açıklamak isabetli görünmemektedir. Diğer taraftan vakıflar vakfedildikleri yapıya ilmî, idarî ve mâlî muhtariyet tanıyordu. Dolayısıyla herhangi bir ailenin kontrolündeki vakıf ve buna bağlı müessese için muhtariyet söz konusu olamayacaktır. Bunun yanında Mâlikî fakihlerden ve *el-Besâir* adlı eserin musannifi Abderî'nin (ö. 622/1225-26) Kahire'de evinin yakınında bir medrese ve ribât inşa edip her ikisine de vakıflar tahsis ettiğine dair örneklerin yanı sıra[31] meselâ Mısır'da Mâlikîler için kurulan medreselerde -olması gerektiği gibi- Mâlikî fıkhı öğretilmiştir.[32] Yukarıda da değinildiği üzere Mağrib ve Endülüs'te de XIII. yüzyıldan itibaren medreselerin varlığı kaynaklara yansımış görünmektedir. Dolayısıyla Endülüs'te bu tür medreselerin idarecilerce pek teşvik edilmemiş olmasını içerideki askerî ve politik gelişmeler ve dışarıdan gelen tehditler gibi başka faktörlerle açıklamak daha makul olsa gerektir.[33]

1.2. Doğuya Yapılan Yolculuklar

Endülüs, fetihten itibaren ilmî açıdan Doğu İslâm dünyasıyla yakın ilişki içerisinde olduğundan buradaki ilim ve kültür hayatını Doğu İslâm dünyasından ayrı düşünmek hatalı veya eksik sonuçlara götürecektir. Zira Endülüs'ün fethinden itibaren Müslümanların ilim tahsil etmek gayesiyle dönemin ilim merkezlerine yaptıkları yolculukların Endülüs ilim ve kültür hayatı üzerinde önemli etkileri olduğu bilinmektedir.[34] Ayrıca İslâm eğitim geleneği esasında kurumsal olmaktan çok şahıs merkezli bir nitelik arz ettiğinden hadis, fıkıh, tıp, hendese gibi ilimlerin elde edilmesinde ilim yolculukları önemli rol oynamıştır. Dönemin meşhur âlimlerinin zamanla yaygınlık kazanan medreselerde müderris olarak görev almaları bu kurumların da ilim yolculuklarında önem kazanmasına neden olmuştur. Nitekim önde gelen âlim ve fakihlerin birçoğu, Doğu'ya ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir. Bu seyahatlerin temel amacı ise Doğu'nun seçkin âlimlerinin meclislerine ve ders halkalarına katılarak onlardan ilim tahsil etmek olmuştur.[35]

Endülüs âlimleri ve fakihleri ülkenin coğrafî durumu ve kültürel atmosferin gelişmişliği nedeniyle Mağrib, Tunus, Fas, daha doğuda bulunan Filistin/Kudüs, Şam bölgesi (*Bilâdü'ş-Şam*), Mısır (Kahire, İskenderiye), Mekke, Medine, Hicaz, Bağdat vs. gibi merkezlere ilim yolculukları yapmışlardır. Dolayısıyla medreselerin Endülüs'te Doğu'ya nazaran gelişememesinin nedenlerinden ve aynı zamanda

---

28 Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970), 28, 29; Münir Yaşar Kaya, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikâtında Aile Vakıfları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 324-326.

29 Hasan Yüksel, "Vakıf-Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", *Osmanlı Araştırmaları* 12/12 (1992), 400.

30 Yüksel, "Vakıf-Müsadere İlişkisi", 401-403. İlmiye mensuplarının birkaç örnek haricinde mallarının müsâdere edilmediğiyle ilgili bk. Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 22.

31 Burhânüddîn İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kahire: Dârü't-Turâsi'l-Arabî, 1972), 1/450-451.

32 Örneğin bk. Karâfî, *Tevşîhu'd-dîbâc*, 213.

33 Bununla ilgili bk. Maya Shatzmiller, *The Berbers and The Islamic State: The Marinid Experience in Pre-protectorate Morocco* (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2000), 87-113; Özdemir, "Endülüs'te Eğitimi Desteklemek İçin Kurulan Vakıflara Dair Bazı Notlar", 46-51.

34 Adıgüzel, *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, 103.

35 Montgomery Watt-Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 84.

sonuçlarından biri olarak Doğu'ya yapılan dinî, ilmî ve ticarî yolculuklar da zikredilebilir. Zira tarihî kaynaklarda (*tabakât* vs.) ilim elde etmek üzere Endülüs'ten Doğu'ya yolculuk yapmış birçok âlimden bahsedilmektedir. Bunu bir âlimin hocaları ve onlardan okudukları kitapların isimlerini alfabetik olarak kaydettikleri eserlerin ortak adı olan başta "fehreseler" olmak üzere "bernâmec" türü eserlerde de görmek mümkündür.[36]

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), Doğu'ya ilim yolculuğu yapan isimlerden biridir. Doğu'ya ilim yolculuğu yapıp Nizâmiye Medresesi'nde ders alan İbnü'l-Arabî, ilköğrenimine babası Ebû Muhammed İbnü'l-Arabî, dayısı Ebü'l-Kâsım Hasan el-Hevzenî ve Ebû Abdullah b. Ahmed es-Sarakustî'den ders alarak başladı. Erken yaşlarda Kur'an hıfzını, kırâat-i aşareyi tamamladı. Bunun yanında temel dinî bilgileri, dil ve edebiyat, matematik ve tabiî ilimleri okudu. Siyasî karışıklıklar, ilim tahsili için ilim yolculuğuna çıkma arzusu ve babasının hac ibadetini yerine getirme isteği gibi sebeplerle aile, 485/1092 yılında Mâleka'dan (Malaga) ayrılarak Kuzey Afrika üzerinden Doğu İslâm dünyasının önde gelen ilim merkezlerini kapsayan uzun bir seyahate çıkmıştır. İbnü'l-Arabî, 489/1096 yılında Bağdat'a gidip burada Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine mensup birçok âlimden ders okuyarak icâzet aldı. Gazzâlî ve Ebû Bekir eş-Şâşî'den (ö. 507/1113) fıkıh dersleri alan İbnü'l-Arabî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde dil ve edebiyat dersleri veren Hatîb et-Tebrîzî'den (ö. 502/1109)[37] de bu alanlarda dersler okudu. Yaptığı uzun yolculuktan sonra tekrar İşbîliye'ye dönen İbnü'l-Arabî, bölgenin âlim ve devlet adamları tarafından hoş karşılandı ve uzun süre farklı bölgelerden gelen öğrencilere başta hadis ve tefsir alanında olmak üzere dersler verdi. İcâzet aldığı ve yanında getirdiği kitapları naklederek bir yandan icâzet vermekle diğer taraftan da eser telif etmekle uğraştı.[38]

Ebû'l-Haccâc el-Mayurkî el-Endelüsî (ö. 523/1128) Doğu'ya ilim yolculuğu yapan diğer bir âlimdir. Ebû'l-Haccâc el-Mayurkî ülkesi Endülüs'te/Mayorka'da ilim tahsiline başlamıştır. Daha sonra deyim yerindeyse gelenek hâlini alan ilim elde etme düşüncesiyle Doğu'ya yolculuğa çıkmıştır. Farklı ilim merkezlerini dolaştıktan sonra Bağdat'a gelen Mayurkî, Nizâmiye Medresesi müderrislerinden Kiyâ el-Herrâsî'den (ö. 504/1110) fıkıh, usûl-i fıkıh ve fürû ilimlerini okumuştur. Hılâf ile ilgili dersler de alan Mayurkî, önceki fıkıh birikimi sayesinde hilâfla ilgili bir *ta'lîk* yazmıştır. Mayurkî, fıkıh dışında Bağdat'ın önde gelen hadis âlimlerinden hadis ve hadis ilimleriyle ilgili dersler almıştır. Ebû Zer'den *Sahîhihu'l-Buhârî*'yi ve Ebû Abdullah et-Taberî'den de *Sahîhu'l-Müslim*'i okumuştur.[39]

Endülüslü hadis hâfızlarından İbn Ât (ö. 609/1212), ilk öğrenimine Şâtıbe'de muhaddis ve aynı zamanda fakîh olan babasının yanında başlamıştır. Endülüs'teki öğrenimini bitirdikten sonra hacca gitmiştir. Daha sonra farklı ilim merkezlerine ilim yolculukları yaparak İskenderiye'de Ebû Tâhir es-Silefî ve İbnü'l-Mufaddal, Dımaşk'ta Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1176) ve Musul'da Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi âlimlerden ilim öğrenmiştir. İbn Ât, Mâlikî fıkhını hâkim olmakla birlikte daha çok hadis alanında öne çıkmıştır. Nitekim ders aldığı hocaların bir kısmından hadis rivayeti ve öğretimi için icâzet almıştır. Kendisinden İbnü'l-Kattân el-Mağribî (ö. 628/1231), Ebü'l-Hasan Sâid, hocası Ebü'l-Hattâb İbn Vâcib ve Ebü'l-Abbas İbn Seyyidünnâs rivayette bulunmuştur. Kendisi de İbnü'l-Ebbâr'a (ö. 658/1260) Zilkade 608/1212'de hadis rivayetine dair icâzet vermiştir. Günlük düzenlediği hadis meclislerinde *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî* ve *el-Muvaṭṭa*'ı ezberinden okutan İbn Ât, hayır işleriyle de ilgilenen zahit ve mütevazı karakteriyle ön plana çıkmıştır.[40]

Mursiyeli Muhammed Ebû'l-Fazl es-Sülemî (ö. 655/1257) de Bağdat'a ilim elde etmek için gelenlerden birisidir. Selemî/Sülemî, Nizâmiye Medresesi'nde fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm (*asleyn/usûleyn*), hilâf, Kur'an/ulûmu'l-Kur'an ve hadis okumuştur. Hatta hadisle ilgili olarak Beyhakî'nin *Sünen*'ini okuduğu rivayet edilmektedir.[41] Kâdı Ebû Kasım b. Zeytûn (ö. 691/1292), VII/XIII. yüzyılın ortalarında (648-656/1251-1258 yılları arasında), İfrikiye'den doğuya gitti, orada İmam İbn Hatib diye meşhur olan Fahruddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1209) talebelerine yetişti ve onlardan ders aldı. Talim ve tedris usullerini iyice öğrenip dinî ve aklî ilimlerde maharet kazandı. Birçok ilim ve güzel bir talim ve tedris usulü ile Tunus'a döndü. Yine Ebû Abdullah b. Şuayb Dükkâlî Haskurî (ö. 664/1268), Mağrib'ten şarka gitmiş, Mısırlı hocalardan ders almış, daha sonrasında Tunus'a dönerek burada yerleşmişti. Aklî ve dinî ilimlere

---

36 Bu kavramlarla ilgili bk. M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/297-299.

37 Celâlüddîn es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyy'in ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), 2/338.

38 Ahmet Baltacı, "Ebû Bekir İbnü'l-Arabî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/488-491.

39 Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *el-'İber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Zağlûl (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1405/1985), 2/418-419.

40 Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402-1409/1982-1988), 22/13-14; Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 2/601-603; Nuri Topaloğlu, "İbn Ât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/335-336.

41 İbn Neccâr, *Zeylü Târîhi Bağdâd*, nşr. Kayser Ebû Ferah (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 1/17.

dair iyi bir tahsilden geçen bu iki zattan Tunus halkı dersler almış, onların talim senetleri (ve tedris usulleri) talebeleri vasıtasıyla nesilden nesile intikal ederek devam etmiştir.[42] Neticede Endülüs'e ilk intikalleri sırasında henüz tam manasıyla teşekkül etmiş ilmî bir geleneğe sahip olmayan Müslümanların Doğu'ya gerçekleştirdikleri ilmî seyahatler sayesinde edindikleri birikimi Endülüs'e taşıdıkları ve zamanla kendi ilmî çevrelerini oluşturabilecek bir düzeye eriştikleri[43] ileri sürülebilir.

Endülüslüler, sadece ilim öğrenmek gayesiyle değil, aynı zamanda hac görevlerini yerine getirmek ve ticaret yapmak amacıyla da Doğu'ya seyahatler yapıyorlardı. Her ne amaçla olursa olsun Mekke ve Medine başta olmak üzere Kahire ve Kayrevan gibi Endülüs'e coğrafî olarak yakın şehirler ile Kûfe, Bağdat ve Şam gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde bulunan Endülüslü öğrenciler aracılığıyla bu merkezlerin dinî ilimlere dair birikimleri Endülüs'e taşınmaktaydı. Hz. Peygamber'in orada yaşayıp vefat etmesi ile Mâlik b. Enes gibi önemli bir âlimin ders vermesi sebebiyle Medine, bu şehirler arasında özel bir öneme sahipti. Ayrıca Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasında önemli rol oynayan bir diğer merkez de Mısır'dı. Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) Mısırlı öğrencileri, Mâlik'in vefatından sonra ülkelerine dönerek ilmî faaliyetlerini burada sürdürmüşlerdir. Mâlikiliğin teşekkülünde mühim rol oynadıkları bilinen Mâlik'in Mısırlı öğrencilerinden ders alan Endülüslü öğrenciler, Kahire ve Kayrevan gibi önemli ilim merkezlerinde eğitimlerini ilerletmişlerdir. Mısır'ın Endülüs'e Medine'ye nazaran coğrafî yakınlığı ve hac yolu üzerinde bulunması, burayı Endülüslü öğrenciler için sıkça ziyaret edilen bir merkez hâline getirmiştir. Sonuç olarak bu öğrenciler memleketlerine döndüklerinde Kahire ve Kayrevan'daki ilmî birikimi Endülüs'e taşımışlardır.[44]

Doğuya ilmî seyahatler yapanların yanında Endülüs'ten hiç ayrılmamış ve bütün ilim tahsilini Endülüs'te yapmış âlimlerin varlığı da bilinmektedir. Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071) bunlardan biridir. Endülüs'ten ayrılmayan en-Nemerî; kırâat, hilâf ve hadis ilimlerinde döneminin önemli âlimleri arasında sayılmıştır.[45] Bununla birlikte ilim elde etme amacıyla gerçekleştirilen ilmî yolculukların İslâm coğrafyasının genelinde yaygın bir gelenek olması hasebiyle Endülüs'ten Doğu coğrafyasına yapılan bu tür yolculukların da -istisnalarıyla birlikte- yaygınlık kazandığı neticesine varılabilir. Bu nedenle Endülüs coğrafyasında medreselerin çoğalamamasında Doğu'daki ilim geleneğinin de etkili olmuş olabileceği ileri sürülebilir. Nitekim Mağrib, Endülüs ve Şark'ı karşılaştıran İbn Haldûn (ö. 808/1406) Doğu İslâm âlemindeki eğitim ve öğretim geleneğinin Batı İslâm dünyasına göre daha köklü olduğunu ve kesintiye uğramadan bu geleneği uzun süre devam ettirdiğini söylemektedir:

> "…Doğu İslâm dünyasındaki ilim pazarı (hareketli ve) canlı, ilim ummanı ise coşkundur. Çünkü buranın gelişmiş umranı kesintiye uğramadığı gibi (ilimlerin tedrisiyle ilgili) gelenek de kesintiye uğramamıştır. Her ne kadar ilmin membaı olan Bağdat, Basra, Kûfe ve emsali büyük şehirler harap olmuşsa da Allah, onlara bedel daha büyük şehirler ihsan etmiş, buralardan ilim oralara, yani doğu cihetinde Horasan'ın Acem Irakı bölgesine ve Maveraünnehir'e ve batı istikametinde Kâhire'ye ve havalisine intikal etmişti. Bu merkezlerdeki bolluk aralıksız, umran kesintisiz olarak sürmüş ve buralardaki eğitim-öğretim geleneği ayakta kalabilmiştir... Umumiyetle şarktaki halkın ilim tahsil etme sanatında, hatta sair sanatlarda köklü bir gelenekleri vardır. O derece ki ilim tahsil etmek maksadıyla Mağrib'ten, Şark'a seyahat eden birçok kimse, umumiyetle doğu insanının aklı, Mağrib halkının aklından daha kâmildir diye kanaate sahip olmuştur..."[46]

Yine İbn Haldûn, Mâlikîlerin ekserisinin Mağriblilerden oluştuklarını ve bunların istisnaları olmakla birlikte sanatlardan ve ilimlerden habersiz olduklarını,[47] ilmî talim ve tedris geleneğinin Mağrib halkı arasında neredeyse sona erdiğini, bunun nedeninin ise bu coğrafyadaki umranın çökmesi ve hanedanlıkların gerilemesi olduğunu ifade etmektedir. İlim ve sanatların gerilemesinin de bunun bir sonucu olduğunu söyleyen İbn Haldûn devamında şu açıklamalarda bulunmaktadır:

> "…Vaktiyle Kayrevan ve Kurtuba, Mağrib ve Endülüs ilim ve sanat merkezleriydi. Bu merkezlerde umman gibi bir umran vardı, ilimlere yönelik rağbet vardı, sanatlar revaçta idi. İlim, fikir ve sanat pazarları coşkun bir deniz gibiydi. Bu iki merkezin (ikbal) müddeti çağlar boyu uzayıp gittiğinden ayrıca burada hadaret de mevcut olduğundan, talim ve tedris geleneği oralarda iyice kök salmıştır. Ancak bu iki merkez harap ve viran bir hâle gelince Merakeş'te Muvahhidler hanedanlığının tesiriyle vücut bulmuş pek az kısmı müstesna talim ve tedris geleneği inkıtaa uğradı. Diğer taraftan Muvahhidler hanedanlığı, başlangıçta bedevî olup kuruluşu ile yıkılışı arasında az zaman geçtiğinden Merakeş'teki hadaret de kökleşmemişti. Bu yüzden buradaki hadaret ahvali sürekli olmamış ve çok az devam etmişti… Kurtuba ve Kayrevan'daki talimin (ve tedris usulünün) inkıraza uğramasından bu yana Fas'ta ve Mağrib'in sair bölgelerinde güzel bir talim (ve tedris usulü) bulunmamaktadır. Buradaki halkın (ve hocalarının) kesintisiz bir ta'lîm senetleri (ve ananeleri) muttasıl olmadığından ilimlerde,

[42] İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 2/777.
[43] Adıgüzel, *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, 107.
[44] Adıgüzel, *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*, 103-104.
[45] Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târihi 'ulemâi'l-Endelus*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Muhammed Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008), 544.
[46] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/778-779.
[47] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/819.

> meleke ve maharet (ihtisas) kazanma, onlar için zorlaşmıştır… Mağrib'te, ilim talebelerinin medreselerde kalma (ve okuma) süreleri, on altı yıl olarak tayin ve tespit edilmiştir. Bununla birlikte aynı süre Tunus'ta beş yıldır. Örf (ve tedrîs geleneğine) göre (Tunus'taki) medreselerde geçen bu süre, ilim talebeleri için elde edilmesi arzu edilen ilmî melekenin meydana gelmesi ya da bu melekeyi tahsil etmelerinden artık ümidin kesilmesi için harcanan asgari zamandır. Bu dönem için Mağrip'te ayrılan sürenin dönemimizde uzun oluşu, bilhassa ta'lîm ve tedrîste tutulan usulün fazla iyi olmaması sebebiyle meleke tahsil etmenin güç oluşundandır… Endülüs halkına gelince buranın sakinleri arasındaki ta'lîm müessesesi yok olmuş, ilimlere olan istek ve arzu ortadan kalkmıştır. Çünkü birkaç yüzyıldan beri oradaki Müslümanlar umranca gerilemişlerdir, Arap dili ve edebiyatı haricinde buradaki halk arasında ilim ve ilmî gelenek diye bir şey kalmamıştır. Endülüslüler sadece Arap dili ve edebiyatı (Arabiyet, edeb) ile yetindiler, bu disiplinleri ta'lîm ve tedrîs geleneği aralarında mahfuz kaldığından onun korunmasıyla bu disiplinler de korunmuş oldu. Bunlar arasındaki fıkıh ise içeriği boş bir şekilden ve aslı giden şeyin izinden ibaret kaldı. Akliyâtın ise ne aslı kaldı ne de izi. Bunun yegâne sebebi, umranın noksanlaşması, (doğu Endülüs'teki) deniz sahilleri ve yamaçları müstesna, genellikle her yerin düşman tarafından ele geçirilmiş olması ve geçimden sonra gelen (ilim ve saire gibi) meşguliyetlerden ziyade maişetlerini temin ile uğraşmaları dolayısıyla oradaki ta'lîm ve tedrîs geleneğinin kesintiye uğramasıdır."[48]

İbn Haldun'un Kuzey Afrika ve Doğu'daki medreselerden bahsetmesine karşın Endülüs'teki medreselerden bahsetmemesi, bu kurumların Endülüs eğitim hayatında merkezî bir rol oynamadığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca İbn Haldun'un da belirttiği üzere yaşanan siyasî istikrarsızlıklar, sürekli isyan hâli, dış tehditlerle mücadele ve umranın noksanlaşması gibi sebeplerden olsa gerek insanların geçim kaygılarına öncelik vermesi, medreselerin bu coğrafyada müesses hâle gelmesini engelleyen faktörlerden sayılabilir. Nitekim iç karışıklıklar ve savaşlar sebebiyle Endülüslü ve Kuzey Afrikalı birçok âlim, devrin istikrarlı devleti olan Memlükler'e sığınmışlardır.[49] Netice itibariyle Endülüs'teki eğitim sistemi siyasî ve toplumsal çalkantılardan zarar görmüş, medreseler ise ancak sınırlı bir işlevsellikle ve mevcut şartlara bağlı olarak varlık gösterebilmiştir.

1. 3. Siyasî ve Askerî Çalkantılar

Endülüs'te yönetimin örneğin Doğudaki Abbâsîlere göre daha bölünmüş ve sık değişkenlik gösteren (Emevîler, Murâbıtlar, Muvahhidler gibi) bir yapısı vardı. Bu durumun Doğu İslâm dünyasında görüldüğü şekliyle merkezî ve süreklilik arz eden bir medreseleşme politikasının oluşmasını engellediği ileri sürülebilir. Örneğin V/XI. yüzyıl başlarında Kurtuba merkezli olarak başlayan ve kısa sürede Endülüs'ün geneline yayılan siyasî ve sosyal parçalanma, ilmî hayat üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkiler bırakmıştır. Endülüs Emevî idaresinin çöküşüyle ortaya çıkan küçük yönetimler, kısa vadede ilmî faaliyetlerin belirli ölçüde ilerlemesine katkı sağlamış olsa da uzun vadede siyasî otoritenin zayıflaması, ilim hayatının genel olarak gerilemesine yol açmıştır.[50] Nitekim Endülüs, XI. yüzyıldan itibaren siyasî bakımdan Mağrib'e bağımlı hâle gelmiş olmakla birlikte XV. yüzyıla kadar süren dönemde sürekli tehdit altında bulunan bir sınır toplumu olmanın beraberinde getirdiği güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır.[51]

Yukarıda vurgulandığı üzere V/XI. yüzyılda Endülüs Emevî hanedanı mensupları arasında yaşanan taht kavgaları, dönemin siyasî sorunlarından birini oluşturuyordu. Bu durum, halife veya hanedan mensuplarıyla yakın ilişkiler içinde olan bazı ilim adamlarının zaman zaman taraf tutmalarına yol açıyordu. Destekledikleri taraf galip gelirse ikbal kapıları onlara açılırken aksi durumda yaşamlarıyla bedel ödemek zorunda kalıyorlardı. V/XI. yüzyılın başında yaşanan bu olaylar, ilmî hayat üzerinde çeşitli etkiler bırakmıştı. Ancak kaynaklar, ulemânın Endülüs içindeki göç hareketleri hakkında bilgi verirken Doğu'ya yapılan ilim yolculuklarının bu olaylardan ne ölçüde etkilendiğine ya da Endülüs'e dışarıdan yapılan yolculuk ve göçlere dair kayıtlara daha sınırlı yer vermektedir.[52]

Ayrıca Endülüs'ün bazı şehirlerinde medrese kurulamamasının sebeplerinden biri de medreselerin kurulup geliştiği bir dönemde bu şehirlerin kaybedilmesidir denilebilir. Meselâ 95/714 Mûsâ b. Nusayr'ın fethettiği Sarakusta, bu tarihten Aragon Kralı I. Alfonso tarafından alındığı 512/1118 yılına kadar İslâm hâkimiyetinde kalmış ve fetih, valiler, emirlik, halifelik, mülûkü't-tavâif ve Murâbıtlar dönemlerini yaşamıştır.[53] Aynı durum Tuleytula için de geçerlidir. Zira şehir, Kastilya-León kralı VI. Alfonso tarafından 478/1085'de ele geçirilmişti[54] ki bu, aynı zamanda iki önemli ilim merkezinin kaybedilmesi demekti. Bu şekilde ilmî kültüre sahip şehirlerin düşmesi, Endülüs'teki ilmî faaliyetleri zayıflatan ve kurumsal anlamda devamlılığı engelleyen bir durumdur. Aynı karışıklık, savaş ve bu savaşlar sebebiyle gelen yenilgi ve

48 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/776-778.
49 İsmail Yiğit, *Memlükler (648-923/1250-1517)* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), 243.
50 Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 199.
51 Rachid El Hour, "Teaching and Learning in the Islamic West: Some Ideas Regarding the Almohad, Marinid, and Naṣrid Educational Systems", *Religions* 16/139 (2025), 8.
52 Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 200.
53 Câsim el-Ubûdî, "Sarakusta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/113-115.
54 Mehmet Özdemir, "Tuleytula", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/363-368.

gerilemeler sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Neticede medreseler, Endülüs'ün kısa süre sonra tamamen işgale uğramasıyla beraber Endülüs'e geç gelen ve tam anlamıyla yeterli derecede varlıklarını devam ettiremeyen kurumlar olmuşlardır.[55] Özetle Endülüs'te medrese kurumunun yaygın olmamasında Endülüs'ün eski siyasî ve askerî gücünü kaybetmesi, buradaki iç karışıklıklar, kuzeydeki Hristiyan devletlerinin Endülüs topraklarına saldırıları gibi sebepler zikredilebilir.

1. 4. Zaman Faktörü

Nizâmiye Medreseleri'nden önce inşa edilen medreselerin büyük çoğunluğunun Horasan'ın önde gelen ilim merkezlerinden biri olan ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) ifadesiyle "âlimlerin menbaı" kabul edilen Nîşâbûr'da[56] kurulduğu tespit edilmektedir. Nitekim Nizâmiye Medrese ağının ilki de yine burada inşa edilmiştir. İlk medreselerin büyük olasılıkla Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde kurulduğu; daha sonra buralardan Abbâsî hilafetinin merkezi Bağdat'a, oradan da tedricen Mısır/Kahire, Şam/Dımaşk, Mağrib ve Endülüs'e yayıldığı anlaşılmaktadır.[57] Bu süreci detaylandıran Nâcî Ma'rûf, medreselerin Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde hicrî 295/milâdî 907 yılından önce varlık gösterdiğini, Irak'ta 457/1064, Şam'da 491/1097, Mısır'da 532/1137, Hicâz'da 579/1183, Tunus'ta 647/1249, Mağrib (özellikle Fas) bölgesinde 685/1286 ve Endülüs'te ise 750/1349 yıllarında medrese teşkilatının ortaya çıktığını belirtmektedir.[58]

Netice olarak Endülüs'te medrese kurumu, İslâm dünyasında genel anlamda medreseleşmenin başlamasından daha geç bir zaman diliminde Murâbıtlar (1056-1147), Muvahhidler (1130-1269) ve bilhassa da Nasrîler döneminde (1238-1492) yayılmaya başlamıştır. Nitekim kaynaklarda VIII./XIV. yüzyılda Granada'daki "Nâsıriyye Medresesi"nin zamanının en meşhur medresesi olduğu bildirilmektedir. Aynı zamanda "Câmi'atü Ğırnata"[59] olarak da isimlendirilen "el-Medresetü'n-Nasıriyye", Yûsuf Ebû'l-Haccâc (733-755) tarafından 750/1349 yılında inşa edilmiş ve buraya başta Endülüs olmak üzere Mağrip ve Avrupa'dan çok sayıda öğrenci öğrenim görmek için gelmiştir.[60] Ayrıca kaynaklarda Nasrî hükümdarlardan Muhammed el-Ganî-Billâh'ın ikinci saltanatında (763/1361-62) bir medrese, bir zâviye ve bir türbe bina ettirdiği de aktarılmaktadır.[61]

Özetle hem medrese hem de bîmâristan gibi eğitim kurumları özellikle XIV. yüzyıldan itibaren Batı İslâm dünyasına çok geç bir tarihte ulaşan Doğulu kurumlardır. Dolayısıyla çoğunlukla Nasrîler dönemiyle sınırlı olan bu kurumların Endülüs'teki etkileri de çok sınırlıydı. Bu yüzden Endülüs'te medrese kurumunun olmaması ya da çok az olması kronolojik faktörlerle de açıklanabilir. Ribâtların ve zâviyelerin varlıkları Nasrî fıkhında ve XV. yüzyıla ait diğer belgeler tarafından teyit edilmektedir.[62] Ancak bilindiği üzere bu dönemde Endülüs zaten siyasî gerileme sürecine girdiğinden medrese kurumu tam anlamıyla yaygınlaşamamıştır. Dolayısıyla zaman faktörü ve medresenin Endülüs'te kurulmaya başladığı dönemde siyasî ve askerî zayıflamalar, bu kurumların bu coğrafyada yayılıp gelişmesini olumsuz etkileyen faktörler olarak zikredilebilir.

1. 5. Coğrafyanın Mezhebî Kimliği

I. Hişâm (ö. 180/796) döneminden (788-796) itibaren Mâlikîlik Evzâîliğin yerini alarak Endülüs'ün resmî mezhebi hâline gelmiştir. İmâm Mâlik'ten (ö. 179/795) ders alan öğrenciler, Endülüs'e döndüklerinde Mâlik'in ilmî yöntemlerini benimsemiş ve onun temel eseri *Muvatta'*'ı derslerde okutulacak başlıca kaynak olarak kabul etmişlerdir. Nitekim bu eser üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazmaları bunun göstergesidir. Endülüslü öğrencilerin mezhebi yayma çabaları ve *Muvatta'* üzerine yaptıkları çalışmalar sonucunda Mâlikî mezhebi Endülüs'te en yaygın mezhep hâline gelmiştir.[63] Nitekim Kâdî İyâz (ö. 544/1149), Endülüs'e bilhassa seyyahlar ve yabancılar aracılığıyla Şâfiî, Hanefî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerinin girdiğini söylemekte ancak bunların yayılma imkânı bulamadığını, zaman içerisinde temsilcilerinin/müntesiplerinin ölümleriyle birlikte bu mezheplerin de etkinlik alanı oluşturamadığını belirtmektedir. Ona göre sadece şahsî olarak bu mezheplere inanan, fakat görüşlerini yayma imkânı

55 Îsâ, *Târihu't-ta'lîm fi'l-Endelus*, 385-390.

56 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 5/331-333.

57 Muhammad al-Faruque, "The Development Of The Institution Of Madrasah And The Nizamiyah Of Baghdad", *Islamic Studies* 26/3 (1987), 253-263.

58 Nâcî Ma'rûf, *Medârisü kable'n-Nizâmiyye* (Bağdat: Matbaatü'l-Mecme'i'l-İlmiyye, 1973), 12-14.

59 Özellikle Endülüs'te hüküm süren son İslâm hanedanı Nasrîler (1238-1492) döneminde büyük câmiler birer medrese görevi üstlendiklerinden buralara zaman zaman medrese de denmiştir. Gırnata'da büyük câmilerde fıkıh, kıraat ve Arapçanın yanı sıra hadis ve tefsir gibi diğer ilimler de okutulmuştur. Bk. Mehmet Özdemir, "Gırnata", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/51-57.

60 Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Ğırnâta*, thk. Muhammed Abdullah İnân (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1393/1973), 3/36, 79.

61 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Ğırnâta*, 2/51.

62 Sanjuán, *Till God Inherits The Earth Islamic Pious Endowments in al-Andalus (9-15th Centuries)*, 190.

63 Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/46; Remziye Akbaş, *Endülüs'te Maliki Mezhebi Dışındaki Fıkhî Oluşumlar* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 36.

olmayan kimseler kalmıştır. Endülüs'ün durumunun kendi zamanına kadar da bu şekilde devam ettiğini ifade etmektedir.[64]

Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yaygınlaşmasında ise İmâm Mâlik'in öğrencileri arasında yer alan Îsâ b. Dînâr (ö. 212/828) ile Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) gibi fakîhlerin belirleyici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Hatta bilhassa Yahyâ b. Yahyâ'nın siyasi otorite nezdindeki güçlü itibarı sayesinde kadılık makamına atanacak kişilerin onun görüş ve onayı doğrultusunda belirlenmesi, Mâlikî mezhebinin resmî düzeyde güç kazanmasına önemli katkı sağlamıştır. Kaynaklarda belirtildiğine göre Endülüs'te kadılık görevine getirilecek kişilerin Mâlikî mezhebine mensup olmaları temel bir şart olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple Şâfiî veya Hanefî gibi farklı mezheplere bağlı kimselerin kendi mezhep görüşlerine göre hüküm vermelerine pek müsaade edilmemiştir. Ayrıca yöneticilerin kadıların Mâlikî mezhebinin yerleşik görüşlerinden ayrılmaması konusunda oldukça hassas davrandıkları, mezhebin temel çizgisinden uzaklaşan kadıların görevden alınabildiği ifade edilmektedir.[65] Bu durum, Endülüs'te mezhep birliğinin sadece dinî veya ilmî bir tercih olarak değil aynı zamanda hukukî ve idarî istikrarı sağlamaya yönelik bir devlet politikası olarak görüldüğünü göstermektedir. Nitekim Mâlikî mezhebinin bölgede mutlak hâkimiyet kazanması, yargı alanında birlik sağlanması ve farklı hukukî uygulamalardan doğabilecek karışıklıkların önlenmesi amacıyla siyasî otorite tarafından da desteklendiği görülmektedir.

Neticede siyasî tarihi boyunca farklı sebeplerle (emir ve halifelerin diğer mezhepleri desteklememesi, Mâlikî âlimlerinin diğer mezhep mensuplarına yönelik katı tutumları; eser yazma, bunları okutma ve öğrenci yetiştirme gibi etkinliklerle mezhebin yayılmasına yönelik faaliyetlerden geri durma vs.) Endülüs'te her zaman Mâlikîliğin hâkim konumda olduğu, diğer mezheplerin çok az bir zaman dışında emir ve halifeler tarafından destek görmediği söylenebilir.[66] Dolayısıyla Endülüs'te Mâlikî mezhebinin fikrî hayat ve halk üzerinde güçlü bir hâkimiyet kurduğundan eğitim kurumlarının genelinde daha özelde ise medreselerde Mâlikî fıkhının okutulduğu ve diğer mezheplerin öğretimine ya hiç yer verilmediği ya da oldukça sınırlı ölçüde yer verildiği ileri sürülebilir. Bununla birlikte her ne kadar Mâlikî fakihler tarafından çoğunlukla olumlu karşılanmamış olsa da Endülüs'te sınırlı sayıda olmak üzere başta Şâfiî mezhebi ve Zâhirî mezhebi olmak üzere farklı fıkhî mezheplere mensup âlimlerin de yetiştiği görülmektedir.[67] Öte yandan Endülüs'te Mâlikî mezhebinin bu denli baskın bir konumda bulunması, diğer mezheplerin yaygınlık kazanamaması ve buna bağlı olarak mezhepler arası rekabetin sınırlı kalması da medreselerin bu coğrafyada yeterince yaygınlaşamamasının muhtemel sebeplerinden sayılabilir. Nitekim medreselerin tarihsel süreçte -her ne kadar birden fazla mezhebe hitap edecek şekilde kurulabildiğine dair örnekler bulunsa da- çoğunlukla belirli bir mezhebe tahsis edilen kurumlar olduğu tarihsel bir gerçekliktir.

1. 6. Eğitimin Diğer Mekânlarda Yoğunlaşması

Doğu İslâm dünyasında (bilhassa Abbasîler döneminde) medrese, kurumsal bir yapı olarak sistemli biçimde geliştirilmişti. Nizâmiye Medreseleri ile Müstansıriyye Medresesi bunun en güzel örnekleridir. Nitekim İslâm dünyasının farklı bölgelerinde bu medreseleri sistem ve işleyiş açısından örnek alarak kurulan çok sayıda medresenin varlığı bilinmektedir. Endülüs'te ise eğitimin daha çok evler,[68] küttâb, mescit, cami, ribât ve zâviyeler, kütüphane, konak ve saraylar[69] ile özel ders halkaları etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu yüzden medrese gibi müstakil bir eğitim kurumuna uzun bir süre ihtiyaç hissedilmediği söylenebilir. Nitekim Endülüs eğitim sistemine en son dâhil olan kurum medreseler olmuştur. Zira medreselerin Endülüs'teki varlığına XIII-XIV. yüzyıllarda değinilmektedir. "Yûsufîyye Medresesi", "Nâsıriyye Medresesi" ve "İlmiyye Medresesi" olarak da bilinen Gırnâta Medresesi,[70] birçok tarihçi tarafından Endülüs'te kurulan ilk medrese olarak kabul edilmektedir. Mezkûr medrese Benî Ahmer sultanlarından Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. İsmail döneminde (1333-1354) Vezir Ebü'n-Nu'aym Rıdvân'ın (ö. 760/1359) gayretleriyle inşa edilmiştir (750/1349).[71]

Medreselerin ortaya çıkmasından önce Endülüs'te eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü başlıca mekân mescit ve camilerdi. Bu nedenle mescit ve cami inşasına özel bir önem verilmiş ve teşvik

---

64 Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk Abdülkâdir es-Sahrâvî-Saîd Ahmed A'râb (Rabat: Vizâretü'l Evkâf ve Şüûni'l-İslâmiyye, 1403/1983), 1/27.

65 Bu ve buna dair daha geniş bilgi için bk. Ebü'l-Hasen en-Nübâhî, *Târîhu kudâti'l-Endelüs: el-Merkabetü'l-'ulyâ fî men yestehikku'l-kazâ' ve'l-fütyâ* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1403/1983).

66 Akbaş, *Endülüs'te Maliki Mezhebi Dışındaki Fıkhî Oluşumlar*, 66-68.

67 Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/211-225.

68 Bununla ilgili örneğin bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, thk. Abdüsselâm el-Herrâs (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 1/231, 2/275, 3/232.

69 Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Endelûs*, 176, 177.

70 Ahmed Muhammed et-Tûhî, *Mezâhirü'l-hadâra fi'l-Endelus fî 'asri Benî Ahmer* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, 1997), 316.

71 Meselâ bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Ğırnâta*, 1/508; Îsâ, *Târihu't-ta'lîm fi'l-Endelus*, 390.

edilmiştir. İslâm dünyasının diğer bölgelerine kıyasla medrese geleneğinin Endülüs'te geç ortaya çıkması sebebiyle mezkûr kurumlar uzun süre eğitim ve öğretimin temel mekânları olarak işlev görmüştür.[72] Nitekim Endülüs'te İslâm'ın erken dönemlerinde temel ve orta düzey eğitim camilerde verilmekteydi. IX. ve X. yüzyıllardan itibaren bu mekânlar aynı zamanda yükseköğretim kurumu olma işlevi de üstlenmeye başlamıştır. Neticede Endülüs'te yeterli düzeyde bağımsız okul yapıları bulunmadığından bilimler ve ilmî disiplinler camilerde öğretilmiş ve bu eğitim genellikle belirli bir ücret karşılığında gerçekleştirilmiştir.[73] Bu durum, mescit ve cami sayısının artışında önemli rol oynamıştır. Örneğin dönemin Endülüslü coğrafyacıları V/XI. yüzyılda Kurtuba'da 491 cami bulunduğunu kaydetmektedir.[74] Kurtuba'da irili ufaklı çok sayıda mescidin varlığı kaynaklarda aktarılmaktadır.[75] Başkent Kurtuba'da cami ve mescid sayısının fetihten yaklaşık 250 yıl sonra dört bine yaklaşması, Endülüslülerin bu ibadet ve eğitim mekânlarına verdikleri önemi göstermektedir.[76] Hatta Endülüslü öğrenciler sadece Endülüs'teki cami ve mescitlerde değil -gerek Endülüs menşeli gerekse Doğulu hocalarından- Endülüs dışındaki cami ve mescitlerde de ders almaktaydı.[77]

Endülüs'te küttâblar (*ketâtîb*), eğitimin ilk basamağını oluşturan, okuma-yazma ve temel dil bilgisi kurallarının öğretildiği kurumlardı.[78] Bu mekânlar, cami veya mescitlere bitişik olabildiği gibi bu amaçla tahsis edilmiş bağımsız yapılar da olabiliyordu. Ayrıca kimi zaman hocaların evleri de küttâb olarak kullanılmaktaydı.[79] Nitekim derslerin yapıldığı en önemli mekânlardan biri de genellikle hocaların evleriydi. Evler, hem okuma-yazma ve temel bilgilerin verildiği ilk eğitim safhasında hem de bu aşamanın tamamlanmasının ardından başlayan ileri seviyedeki derslerin yürütülmesinde önemli birer öğrenim mekânı olarak işlev görmüştür.[80] Ulemâ biyografilerine bakıldığında birçoğunun ilk öğrenimlerini babalarından yani aile içerisinde aldıkları görülmektedir. Bu nedenle evler aynı zamanda mekteb/küttâb işlevi görmüştür. Bunun dışında evler, yüksek seviyede eğitimin yapıldığı mekânlar da olmuştur. Endülüs'te şiir ve edebiyata duyulan ilginin de etkisiyle dil âlimlerinin bu alanlarda ücret karşılığında özel dersler verdikleri anlaşılmaktadır. Kâdî İyâz'ın Kurtuba'da ders aldığı hocalarından biri hakkında "... Evinde ders yapardık fakat bizden ücret almazdı"[81] şeklindeki sözleri, bu tür derslerin çoğunlukla ücret karşılığında yapıldığına, fakat bazı hocaların zaman zaman ücretsiz de ders yapabildiklerine ve bu dersleri genellikle hocanın kendi evinde verdiğine göndermede bulunmaktadır.

Bunun dışında Endülüs İslâm dünyasında eğitimin daha bireysel ilişkiler (üstat/hoca-talebe) ve kitap kültürü üzerinden ilerlediği de bir gerçektir. Yukarıda da değinildiği üzere "fehrese" ve "bernâmec" türü eserler bunun en güzel örneğidir. Bu nedenle ulemâ genellikle kendi evlerinde ya da mescit ve camilerde dersler veriyorlardı. Bunun da medrese gibi formel/örgün yapılara ihtiyacı azalttığı muhtemeldir. Eğitim-öğretimin bireyselliği anlamında Mâlikî fakih ve eğitimle ilgili ilk eserlerden birisi olarak addedilen *er-Risâletu'l-mufassala li ahvâli'l-müte'allimîn ve ahkâmi'l-mu'allimîn ve'l-müte'allimîn* adlı eserinde Kâbisî (ö. 403/1012) şunları söylemektedir:

> "Bil ki bu ümmetin başında ilk zamanlarda zuhur eden Müslüman imamları -ki Müslümanların salahına olan özel ve genel işlerin hepsine bakarlardı- hiçbirini halkın çocuklarına küçüklüklerinde okullarda öğretecek öğretmenler tayin ettiklerine dair bir şey duymadık, rastlamadık. Meselâ aralarındaki davalara bakmak, mescitlerde namaz için ezan okumak ve Müslümanların işlerini görmek için ve onlara şefkatten dolayı diğer vazifeleri yapmakla görevlendirdikleri insanlara tahsis ettikleri gibi bu öğretmenlere de yüce ve güçlü Allah'ın malından (Beytü'l-mal/Devlet bütçesinden) bir hisse ayırmamışlardır. Bu imamların, çocukların öğretmenini unutmaları da mümkün değildir. -Allah daha iyi bilir ya- herhâlde onlar öğretmen meselesini insanın şahsi işi görmüşlerdir. Çünkü kişinin çocuğuna öğrettiği şey, doğrudan kendisinin yararınadır. Binaenaleyh öğretmen meselesini babalara bırakmışlardır."[82]

---

72 Julián Ribera, *et-Terbiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Endelus usûluhâ el-Meşrikiyye ve te'sîrâtihâ'l-Ğarbiyye,* çev. Tâhir Ahmed Mekkî (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1994), 109, 110.

73 El Hour, "Teaching and Learning in the Islamic West:…", 10. Eğitimin ücret karşılığında gerçekleştirildiği iddiasına rağmen dönemin Müslüman kaynaklarında ücret meselesini destekleyecek verilere pek rastlanılmadığının da belirtilmesi gerekir.

74 İbnü'd-Delâî el-Uzrî, *Nusûs ani'l-Endelüs min Kitâbi Tersî'i'l-ahbâr ve tenvî'i'l-âsâr ve'l-bustân fî ğarâibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî'i'l-memâlik*, thk. Abdülazîz el-Ehvânî (Madrid: el-Me'hedü'l-Mısrî li'd-Dirâsâti'l İslâmiyye bi'l-Madrid, 1965), 124; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. Adrian van Leeuwen-André Ferré (Kartaca: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992), 2/901; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 54.

75 Mesela bk. Muhammed b. Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975), 458; Ahmed Fikrî, *Kurtuba fi'l-'asri'l-İslâmî târîh ve hadâre* (İskenderiye: Müessesetu Şebâbi'l-Câmi'a, 1983), 186.

76 Özdemir, *Endülüs Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi)*, 77.

77 Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 55.

78 Akiş, *et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Endelûs*, 162, 164; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 53.

79 Îsâ, *Târihu't-ta'lîm fi'l-Endelus*, 220; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 53.

80 Îsâ, *Târihu't-ta'lîm fi'l-Endelus*, 215-217; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 55.

81 Kâdî İyâz, *el-Ğunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî 'İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 59; Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 176.

82 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Kâbisî, *İslâm'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2002), 79.

Başlangıçta daha çok askerî eğitim amacıyla kurulan ribâtlar, tasavvufun bağımsız bir ilim olarak gelişmesiyle birlikte tekke ve zâviye niteliği kazanmıştır. Bu dönüşüm sonucunda ribât kavramı tekke, zâviye ve hânkâh ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlamıştır.[83] Hristiyan baskılarının artması, Müslümanların maruz kaldığı zulümler ve onları koruma ihtiyacı, bilhassa Nasrîler döneminde ribâtların sayısının önemli ölçüde artmasına yol açmıştır. Cihad için hazırlanan Müslümanları manevî bakımdan desteklemek amacıyla ribâtlarda tasavvufî eğitime özel önem verilmiştir. Bu dönemde Mâleka, Meriyye ve Gırnata gibi şehirlerde çok sayıda ribâtın kurulduğu, yalnızca Gırnata ve çevresinde sayılarının elliyi bulduğu aktarılmaktadır.[84] Ancak ribâtlar sadece askerî ya da savunma amaçlı yapılar olmaktan ziyade toplumsal ve ekonomik işlevler üstlenmiş; bilhassa dinî eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü merkezler olarak önemli roller icra etmiştir. Bu merkezlerde öğretmenler, İslâmî ilkeleri pekiştirmek, fıkıh öğretmek ve mürîdlere tasavvufî anlamda rehberlik etmek amacıyla bir araya gelmişlerdir. Bu sebeple ribâtlarda uygulanan yöntem 12. yüzyıldan sonra ortaya çıkan cami ve mekteplerdeki öğretimden farklı olarak teorik bilgi aktarmaktan ziyade öğrencilerin davranış, ahlâk ve etik anlayışlarını geliştirmeye odaklanan pratik ve işlevsel bir yaklaşım benimsemiştir. Bu eğitim modeli; İslâm'ın temel esasları, namaz, zekât, helâl-haram ayrımı ve ta'dîl-i erkâna uygun namaz kılma kuralları çerçevesinde yürütülmüş; vaaz ve öğütlerle desteklenerek öğrencilerin dinî, ahlâkî ve rûhânî gelişimi sağlanmaya çalışılmıştır.[85]

Sonuç

Endülüs'te medreselerin sayıca az olması ve geç bir dönemde ortaya çıkması, tek bir etkenle açıklanamayacak kadar çok boyutlu bir meseledir. Her ne kadar Mâlikî vakıf hukukunun yapısının bu konuda etkili olduğu ileri sürülmüşse de esasen ilim yolculukları (rihleler) sayesinde yükseköğretimin Doğu İslâm dünyasında tamamlanması, medrese ihtiyacını doğal olarak azaltmıştır. Araştırmada ulaştığımız sonuca göre Mâlikî vakıf hukukunun temel konularda diğer mezheplerden farklı bir görüş benimsemediği görülmektedir. Dolayısıyla coğrafyalar arasındaki ilim öğretme faaliyetlerinin yöntemine ilişkin farkı, fıkhî görüşlerde aramak doğru olmasa gerektir. Endülüs'te eğitim faaliyetleri evler, mektebler, mescitler, camiler, ribâtlar, hanlar ve zâviyeler gibi çeşitli mekânlarda yürütülmekteydi. Bu durum da medresenin eğitim sistemi içerisindeki yerini ikincil hâle getirmiştir. Buna ek olarak siyasî istikrarsızlıklar, iç karışıklıklar, savaşlar ve ekonomik çözülmeler gibi sosyo-politik etkenler de medrese kurumunun gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle camilerin hem ibadet hem de eğitim işlevi görmesi, medreseye olan kurumsal ihtiyacı büyük ölçüde azaltmıştır. Endülüs'te ilmî gelenek, bağımsız bir yapıdan çok Doğu İslâm dünyasının ilmî birikimini Batı kültürüyle sentezleyerek yeniden aktaran bir köprü vazifesi görmüştür. Bu bağlamda Endülüs, kendine özgü bir medrese geleneği inşa etmekten ziyade mevcut kültürel ve ilmî yapılar içerisinde eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. Dolayısıyla Endülüs'teki ilim ve eğitim faaliyetlerini yalnızca medreseler üzerinden değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Eğitim kurumlarının çeşitliliği, ilmî geleneğin mahiyeti ve tarihsel bağlam birlikte değerlendirildiğinde Endülüs'te medreselerin azlığının çok yönlü nedenlere dayandığı ve bu durumun dönemin toplumsal, siyasî ve kültürel yapısıyla yakından ilişkili olduğu sonucuna ulaşılabilir.

83 İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/78.
84 Özdemir, *Endülüs Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi)*, 50-51.
85 El Hour, "Teaching and Learning in the Islamic West:…", 11.

Kaynakça

Abbasi, Muhammad Zubair. "The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction". *Arab Law Quarterly* 26/2 (2012), 121-153.

Adıgüzel, Cumhur Ersin. *İşbîliyye'nin Endülüs'ün Siyasî ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Adıgüzel, Cumhur Ersin. *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Akbaş, Remziye. *Endülüs'te Maliki Mezhebi Dışındaki Fıkhî Oluşumlar*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Akiş, İbrâhîm Ali. *et-Terbiye ve't-ta'lîm fi'l-Endelûs*. Ürdün: y.y., 1402/1982.

Apaydın, H. Yunus. "Hacir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/513-517. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Baltacı, Ahmet. "Ebû Bekir İbnü'l-Arabî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Barkan, Ömer Lütfi-Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.

Bekrî, Ebû Ubeyd. *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*. nşr. Adrian van Leeuwen-André Ferré. 2 Cilt. Kartaca: Dârü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992.

Berkey, Jonathan P. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*. trc. İsmail Eriş İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1976.

Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Dağ, Mehmet Mecnur-Mücahit, Mustafa. "Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2/2 (2021), 404-457.

Derdîr, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed. *eş-Şerhu'l-kebîr*. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

Ebherî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Mâlikî. *Şerhu'l-muhtasari'l-kebîr*. 4 Cilt. Dubai: Cem'iyyetü Dâri'l-Birr, 2021.

Ebû Huveyc, Mervan Selim. *Asâletü't-teskîfi't-terbeviyyi'l-İslâmî fi'l-fikri'l-Endelüsî*. Beyrut: Dârü'l-Câmi'a, 1987.

Ebü'l-Hasen en-Nübâhî. *Târîhu kudâti'l-Endelüs: el-Merkabetü'l-'ulyâ fî men yestehikku'l-kazâ' ve'l-fütyâ*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1403/1983.

El Hour, Rachid. "Teaching and Learning in the Islamic West: Some Ideas Regarding the Almohad, Marinid, and Nasrid Educational Systems". *Religions* 16/139 (2025), 1-15.

Faruque, Muhammad. "The Development Of The Institution Of Madrasah And The Nizamiyah Of Baghdad". *Islamic Studies* 26/3 (1987), 253-263.

Fikrî, Ahmed. *Kurtuba fi'l-'asri'l-İslâmî târîh ve hadâre*. İskenderiye: Müessesetu Şebâbi'l-Câmi'a, 1983.

Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/475-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Hamevî, Yâkût. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.

Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im. *er-Ravdu'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975.

Humeydî, Muhammed b. Fütûh. *Cezvetü'l-muktebis fî târihi 'ulemâi'l-Endelus*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Muhammed Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

İbnü'l-Ebbâr. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*. thk. Abdüsselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.

İbn Ferhûn, Burhânüddîn. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Turâsi'l-Arabî, 1972.

İbn Haldûn. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn. *el-İhâta fî ahbâri Ğırnâta*. thk. Muhammed Abdullah İnân. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1393/1973.

İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlmiyesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.

Îsâ, Muhammed Abdülhamîd. *Târihu't-ta'lîm fi'l-Endelus.* Kahire: y.y*., 1982.*

İyâz, Kâdî. *el-Ğunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî 'İyâz*. thk. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982.

İyâz, Kâdî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Abdülkâdir es-Sahrâvî-Saîd Ahmed A'râb. 8 Cilt. Rabat: Vizâretü'l Evkâf ve Şüûni'l-İslâmiyye, 1403/1983.

Kâbisî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef. *İslâm'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2002.

Kandemir, M. Yaşar. "Fehrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Karâfî, Bedrüddîn. *Tevşîhu'd-dîbâc ve hilyetü'l-ibtihâc*. thk. Ali Ömer. Kahire: Mektebetu't-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1425/2004.

Kaya, Münir Yaşar. *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikâtında Aile Vakıfları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Ma'rûf, Nâcî. *Medârisü kable'n-Nizâmiyye*. Bağdat: Matbaatü'l-Mecme'i'l-İlmiyye, 1973.
Ma'rûf, Nâcî. *Târîhu 'ulemâi'l-Müstansıriyye*. 2 Cilt. Kahire: Müessesetü Dârü'ş-Şa'b, 1976.
Makdisi, George. "Madrasa". *Encyclopaedia of Islam*. ed. C. E. Bosworth vd. 5/1123-1134. Leiden: Brill, 1986.
Makdisi, George. *Ortaçağda Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
Makdisi, George. "The Madrasa in Spain: Some Remarks". *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 15/2 (1973), 153-158.
Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 3 Cilt. thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1998.
Merrâkuşî, İbn İzârî. *el-Beyânü'l-muğrib fî ihtisâri ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Beşşâr Avvâd. 4 Cilt. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1434/2013.
Muhammed b. el-Hâdî, Ebü'l-Ecfân. "el-Vakfu 'ale'l-mescidi fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs ve eseruhü fi't-tenmiyeti ve't-tevzî'". *el-Mu'temerü'd-Düveli es-Sâni li'l-İktisâdi'l-İslâmî*. 315-342. İslâmabâd: Medresetü'l-İktisâd, 1983.
Neccâr, İbn. *Zeylü Târîhi Bağdâd*. nşr. Kayser Ebû Ferah. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (İlim ve Kültür Tarihi)*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
Özdemir, Mehmet. "Endülüs'te Eğitimi Desteklemek İçin Kurulan Vakıflara Dair Bazı Notlar". *Vakıf ve Toplum* 2 (2014), 46-51.
Özdemir, Mehmet. "Gırnata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/51-57. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
Özdemir, Mehmet. "Tuleytula". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/363-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
Ribera, Julián. *et-Terbiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Endelus usûluhâ el-Meşrikiyye ve te'sîrâtihe'l-Ğarbiyye*. çev. Tâhir Ahmed Mekkî. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1994.
Sanjuán, Alejandro García. *Till God Inherits The Earth Islamic Pious Endowments in al-Andalus (9-15th Centuries)*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
Shatzmiller, Maya. *The Berbers and The Islamic State: The Marinid Experience in Pre-protectorate Morocco*. Princeton: Markus Wiener Publishers, 2000.
Suyûtî, Celâlüddîn . *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.
Topaloğlu, Nuri. "İbn Ât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/335-336. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Tûhî, Ahmed Muhammed. *Mezâhirü'l-hadâra fi'l-Endelus fî 'asri Benî Ahmer*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, 1997.
Ubûdî, Câsim. "Sarakusta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/113-115. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
Uzrî, İbnü'd-Delâî. *Nusûs ani'l-Endelüs min Kitâbi Tersî'i'l-ahbâr ve tenvî'i'l-âsâr ve'l-bustân fî ğarâibi'l-büldân ve'l-mesâlik ilâ cemî'i'l-memâlik*. thk. Abdülazîz el-Ehvânî. Madrid: el-Me'hedü'l-Mısrî li'd-Dirâsâti'l İslâmiyye bi'l-Madrid, 1965.
Watt, Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
Yiğit, İsmail. *Memlükler (648-923/1250-1517)*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.
Yiğit, İsmail. "Ribât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
Yüksel, Hasan. "Vakıf-Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)". *Osmanlı Araştırmaları* 12/12 (1992), 399-424.
Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402-1409/1982-1988.
Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-'İber fî haberi men ğaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1405/1985.
Zuhaylî, Vehbe. *Fıkhu'l-İslâmî ve edilletühû*. 8 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1985.
Zuhaylî, Vehbe. *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe vd. 10 Cilt. İstanbul: Feza Yayıncılık, 1994.